

Βιβλιοστάσιον

Ἱστορικά σχόλια γιὰ τὴν τύχη
τοῦ Ὁρου τῆς Συνόδου Φλωρεντίας
μὲ ἀφορμὴ τὸ βιβλίον τοῦ ἀρχιμ.
Νεκταρίου Δ. Καρσιώτη, Ἡ Σύνοδος
Φερράρας-Φλωρεντίας
ἀπὸ τῆς ὑπογραφῆς τοῦ ὄρου ἐνώσεως
ἕως καὶ τῆς καταργήσεως αὐτοῦ,
Ἀθήναι 2020, σσ. 595.

Ἡ μονογραφία ποὺ προκάλεσε τὰ ἀκολουθοῦντα σχόλια ἐγκρίθηκε ὡς διδακτορικὴ διατριβὴ ἀπὸ τὸ Τμῆμα Φιλολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Στὸ βιβλίον καταγράφεται μὲ σαφήνεια ἀλλὰ καὶ νηφαλιότητα καὶ ἀναλύεται χωρὶς περιττοὺς ρητορισμοὺς ἢ ἀντίδραση σὲ διάφορα στάδια τῶν ἀνθρώπων, κληρικῶν, μοναχῶν καὶ λαϊκῶν. Αὐτὸ γινόταν σὲ διαρκῆ ἐπικοινωνία καὶ ὑπὸ τὴν διαρκῆ πίεση τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας στὴν Κωνσταντινούπολη, δηλαδὴ τοῦ Αὐτοκράτορα καὶ τῶν λίγων συμβούλων του, ποὺ βρίσκονταν σὲ πλήρες ἀδιέξοδο: ἀναποφάσιστη, οὐσιαστικὰ ἀνήμπορη, παρὰ τὶς ἀγαθὲς προθέσεις τῆς νὰ ἀντ-

αποκριθεῖ στὴ δραματικὴ αἴσθηση τοῦ πολιτειακοῦ τέλους τῆς Αὐτοκρατορίας καὶ μὲ μόνη ἀφελῆ ἐλπίδα τῆ σωτήρια βοήθεια ποὺ θὰ ἐρχόταν ἀπὸ τὴ Δύση. Ἀπὸ τὴν ἡμέρα τῆς ἐξαγγελίας τῆς ἀπόφασης τῆς Ἐνώσεως, ποὺ ὑπογράφηκε στὴ σύνοδο τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας τὴν 5ῃ Ἰουλίου 1439 καὶ ἐξαγγέλθηκε πανηγυρικὰ μὲ τὸν Ὁρο τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, ἢ συμπεριφορὰ τῶν Βυζαντινῶν πέρασε ἀπὸ ποικίλα ἐνδιάμεσα στάδια διαλόγων ἀλλὰ καὶ ὀδυνηρῶν συγκρούσεων τῶν διαφόρων τάσεων μεταξὺ τῶν Ὀρθοδόξων, ποὺ καταγράφονται ἀπὸ τὸν π. Νεκτάριο προσεκτικὰ, μὲ δέος θὰ λέγαμε. Ἡ ἔρευνα ὀλοκληρῶνεται μὲ τὴν ἀνάλυση τῆς ἐπίσημης ἀναίρεσης τοῦ ὄρου τῆς Ἐνώσεως στὴ σύνοδο Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 1483/1484, ὅπου παρατίθεται τὸ ἐπίσημο κείμενο τοῦ πατριαρχικοῦ καὶ συνοδικοῦ τόμου¹, κατατίθεται μίαν τελικὴ ἀξιολόγηση τῶν δύο πρωταγωνιστῶν, τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ καὶ τοῦ Γενναδίου Σχολαρίου, καὶ τέλος δίδεται τὸ κείμενο τῆς Ἀκο-

1. «Ἐτι δὲ καὶ διὰ τοῦ παρόντος συνοδικοῦ τόμου καὶ τὴν ἐν Φλωρεντίᾳ συστάσαν ἀνατρέπομεν σύνοδον καὶ ἅπερ ὁ ἐκδοθεὶς ὑπ' αὐτῆς ὄρος περιέχει κεφάλαια καὶ ἀργὴν καὶ ἀνερέργητον ἀποφαινόμεθα ἀπὸ τοῦδε ταύτην εἶναι, καὶ ὡς μηδὲ τὸ κατ' ἀρχὰς ὄλως συστάσαν ἡγοῦμεθα καὶ ἔχομεν, ὡς ἀσύμφωνα δογματίσασαν καὶ πολέμια ταῖς πρὸ αὐτῆς ἀγίαις ὁκτώ καὶ οἰκουμενικαῖς συνόδοις περὶ τε τοῦ ζητήματος τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἀγίου πν(εύματος) καὶ τῶν λοιπῶν» (σ. 519).

λουθίας εἰς τοὺς ἐκ τῶν λατινικῶν αἱρέσεων ἐπιστρέφοντας τῇ ὀρθοδόξῳ τε καὶ καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ δὴ καὶ τοῖς τρισὶν ἀγιωτάτοις πατριάρχαις τῆς Ἀνατολῆς, Ἀλεξανδρείας δηλονότι, Ἀντιοχείας, καὶ Ἱεροσολύμων (σσ. 537-540). Ἐπομένως, ἡ μονογραφία ἀφηγεῖται πῶς σφραγίζεται μία ἀγωνιώδης καὶ ὀδυνηρὴ τραγωδία, ποὺ ἄρχισε μὲ τὴν προσδοκία ἀποκατάστασης τῆς ἐνότητας τῶν Ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ τελικὰ κατέληξε σὲ ἐγκατάλειψη τοῦ ἀπατηλοῦ ὀνείρου τῆς Ἐνώσεως ἀπατηλοῦ, ἀφοῦ ἡ ἐπιτυχία ἦταν ἀδύνατη, δεδομένου ὅτι ἔλειπαν τελείως γνήσιες θεολογικές, ἠθικὲς καὶ πολιτικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν πραγμάτωσή του.

Ὡς τώρα τὸ θέμα τῆς μονογραφίας διεθνῶς τὸ κάλυπτε βιβλιογραφικὰ κυρίως τὸ δέκατο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου τοῦ Joseph Gill, *The Council of Florence* (Cambridge 1959), μὲ τίτλο: "The reception of the Union in the East" (σσ. 349-80). Ὅμως τὸ κεφάλαιο αὐτὸ, ὅπως ἄλλωστε ὁλόκληρο αὐτὸ τὸ κατὰ τὰ ἄλλα διεθνῶς καὶ διαρκῶς ἀξιολογούμενο βιβλίον ὡς βασικὸ βοήθημα γιὰ τὴν ἔρευνα, μαζί μὲ τὰ ἄλλα συναφῆ βιβλία τοῦ σ. γιὰ τὶς ἐπιμέρους προσωπικότητες ποὺ ἔδρασαν σὲ σχέση μὲ τὴ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας², ἀλλὰ καὶ τὴν ἐκδοσὴ τῶν λεγόμενων *Ἑλληνικῶν Πρακτικῶν τῆς Συνόδου*³, κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴν προγραμματικὴ ἐπιθυμία τοῦ συγγραφέα, Βρετανοῦ μοναχοῦ τοῦ Τάγματος τῶν Ἱησοιτῶν, νὰ παρουσιάσει τὴ Σύνοδο ὡς μέγα

ἐπίτευγμα τῆς ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ Θεολογίας καὶ νὰ ἀποδώσει τὴν ἀποτυχία τοῦ ἐγχειρήματος σὲ ἀστοχίες, ἔλλειψη καλῆς πίστεως ἢ καὶ «κουτοπονηρίες» τῶν Ὀρθοδόξων. Ἡ μονομερὴς αὐτὴ παρουσίαση τῶν γεγονότων βρῆκε τώρα τὴν ἀναγκαῖα διόρθωσή της μὲ τὸ ἔργο τοῦ π. Νεκταρίου.

Ἔχουμε συνηθίσει νὰ βλέπουμε τὴν ἱστορία τοῦ 15ου αἰῶνος μὲ ὀρόσημο καὶ τραγικὴ κορύφωση τὴν ἄλωση τῆς Πόλεως τὸ 1453, ἡ ὁποία συγκλόνισε τότε ὅλη τὴ χριστιανικὴ Εὐρώπη, καὶ ποὺ διεθνῶς καταγράφεται ὡς γεγονὸς παγκοσμίων διαστάσεων καὶ ποὺ βέβαια σφράγισε τὴ μοῖρα τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς Ὀρθοδοξίας. Ὡστόσο, ὁ μελετητὴς τῆς μονογραφίας τοῦ πατρὸς Νεκταρίου διαπιστώνει μὲ κάποια ἀρχικὴ ἀπορία ὅτι γιὰ τὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας τὸ γεγονὸς τῆς Ἀλώσεως, παρὰ τὴν τραγικότητα καὶ τὴ δραματικότητά του, ἦταν ἓνα ἐπεισόδιο στὸν πολυετῆ σκληρὸ πνευματικὸ ἀγῶνα τῆς ἑλληνόφωνης Ἀνατολῆς καὶ ὄλων τῶν τεσσάρων πρεσβυγενῶν Πατριαρχείων νὰ διατηρήσουν τὴ γνησιότητα τῆς αὐτογνωσίας τους καὶ τὴ συνείδησή τους ὡς αὐθεντικῶν διαδόχων τῆς ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας. Πόσο εὐστοχῆ ἦταν ἡ ἐπιλογὴ τοῦ θέματος καὶ ἡ δι-ἀρθρωση τῆς ἀχανοῦς ἱστορικῆς ὕλης ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐντάσσεται σὲ ἓνα τρέχοντα διεθνῆ ἐπιστημονικὸ προβληματισμό, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν πρόσφατο συλλογικὸ τόμο ὑπὸ τὸν τίτλο: *Γεφυρώνοντας τὸ*

2. *Personalities of the Council of Florence and other Essays*, Oxford 1964.

3. *Acta graeca Concilii Florentini cum versione latina* (Concilium Florentinum, Documenta et Scriptores, τόμ. 1-2), Roma 1953.

σχίσμα; Ἐκκλησιολογίες καὶ πολιτικὲς γιὰ τὴν Ἑνωσὴ μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσης⁴.

Εἶναι ἀναμφισβήτητο –καὶ ἡ μονογραφία τοῦ πατρὸς Νεκταρίου τὸ τεκμηριώνει ἔτι περαιτέρω– ὅτι ἡ τεράστια προσπάθεια, ποὺ καταβλήθηκε ἀπὸ ὄλους τοὺς φορεῖς τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας τοῦ φθίνοντος Βυζαντινοῦ Κράτους γιὰ τὴν ὑπέρβαση τοῦ σχίσματος καὶ τὴν ἐπίτευξη τῆς ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, δὲν ἐπετεύχθη μὲ τὴν Ἑνωσὴ ποὺ πανηγυρικὰ μὲν ὑπεγράφη στὴ Φλωρεντία τὸ 1439, ἀλλὰ μὲ χεῖλη σφιγμένα ἀπὸ τὴν ἔντονη ἀμφιβολία ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ πιθανὴ ἀστοχία καὶ γιὰ παραπλάνηση. Ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Η΄ Παλαιολόγος, (παρα)κινούμενος ἀπὸ τὴν πολιτικὴ οὐτοπία ὅτι ἡ Ἑνωσὴ θὰ ὀδηγοῦσε στὴ διάσωση τῆς Αὐτοκρατορίας μὲ τὴν ἀποφασιστικὴ στρατιωτικὴ ἐνίσχυση ποὺ θὰ ἐρχόταν ἀπὸ τὴ Δύση μὲ τὴν εὐλογία καὶ τὴν ἐνθάρρυνση τοῦ Πάπα, ἔσυρε –στὴν κυριολεξία– βυζαντινοὺς ἄρχοντες καὶ λογίους, ἀλλὰ καὶ τοὺς διαπρεπέστερους ἱεράρχες τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου

σὲ μία πορεία ταπεινωτικῆς ὑποταγῆς ὅμοια μὲ τὴν ἐξευτελιστικὴ πορεία τοῦ αὐτοκράτορα Ἑρρίκου Δ΄ πρὸς τὸν πάπα Γρηγόριο Ζ΄ στὴν «Κανόσα» (1076-77)⁵, δηλαδὴ σὲ κίνηση ὑποταγῆς. Ὅπως ἔδειξε ὁ ἀείμνηστος Jan Louis van Dieten, ὁ θεολογικὸς διάλογος στὴ σύνοδο, κυρίως γιὰ τὸ *Filioque*, τεχνικὰ καὶ οὐσιαστικὰ ἦταν ἄνισος λόγω τῆς περιτεχνῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἐργαλείων τῆς σχολαστικῆς σοφιστικῆς ποὺ ἐφάρμοσαν μὲ δεξιότητες οἱ Λατῖνοι θεολόγοι στὴ Φερράρα καὶ ἀργότερα στὴ Φλωρεντία καὶ ἐργάσθηκαν συστηματικὰ μὲ στόχο νὰ παρασύρουν τοὺς Ἑλλήνες ἱεράρχες σὲ λογικὸ ἀδιέξοδο⁶. Ἐξάλλου, ὅπως συμπέρανε ὁ λόγιος ἱεραπόστολος Hans Jurgen μετὰ ἀπὸ ἐξονυχιστικὴ ἔρευνα τῶν *Πρακτικῶν* τῆς Συνόδου καὶ κυρίως ἀνέδειξε ὁ van Dieten, ἐνῶ ὁ Ὅρος τῆς Ἑνώσεως τῆς Φλωρεντίας στὴ λατινικὴ του διατύπωση ἀπέδιδε μὲ ἀκρίβεια τὴ δογματικὴ θέση τῶν Λατίνων συνοδικῶν, ἀντιθέτως ἡ ἑλληνικὴ ἀπόδοση τοῦ ὄρου ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ διδασκαλία τῶν Ἑλλήνων πατέρων. Ἦταν ἐπομένως θεολογικῶς ἀλλὰ καὶ ἠθικῶς ἀπαράδεκτο

4. Ὁ τίτλος τοῦ πρωτοτύπου: *Réduire le schisme? Ecclésiologies et politiques de l'Union entre Orient et Occident (XIII e-XVIII e siècle)*, [Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, Monographies 39], ἐπιμ. Marie-Hélène Blanchet καὶ Frédéric Gabriel, Paris 2013. Γιὰ τὸν κάπως ἀσαφῆ τίτλο βλ. τὴ συμβολὴ στὸν ἴδιο τόμο τοῦ Enrico Morini, «L'Union vue par les "antiunionistes": l'orthodoxie ecclésiologique et l'incohérence de l'orthodoxie de Lyon à Florence», σσ. 1-40. Ἡ Marie-Hélène Blanchet ἔχει συγγράψει σημαντικὲς μελέτες γιὰ τὰ θέματα αὐτά: <<https://orient-mediterranee.academia.edu/MarieH%C3%A9l%C3%A8neBlanchet>>. Μελέτες τῆς Blanchet ἔχουν ἀξιοποιηθεῖ στὴ μονογραφία τοῦ π. Νεκταρίου.

5. Βλ. Claudia Zey, *Der Investiturstreit*, München 2017 καὶ τὰ ἀναθεωρητικὰ συμπεράσματα τοῦ Johannes Fried, *Canossa: Entlarung einer Legende. Eine Streitschrift*, Berlin 2012.

6. J.-L. Van Dieten, „Zur Diskussion des Filioque auf dem Konzil von Florenz“, *Byzantina Symmeikta* 16 (2008), σσ. 217-282 καὶ ὁ ἴδιος, „Der Streit in Byzanz um die Rezeption der *unio Florentina*“, *Ostkirchliche Studien* 39 (1990), σσ. 160-180. Ἄξιο μνημονεύσεως εἶναι τὸ πρόσφατο σοβαρὸ ἔργο τοῦ Edward Siecienski, *The Filioque. History of a Doctrinal Controversy*, Oxford 2010.

τὸ γεγονός ὅτι ὁ πάπας Εὐγένιος τοὺς ἐξανάγκασε νὰ υἰοθετήσουν τὴ διατύπωση αὐτὴ χάριν τῆς ὑπογραφῆς τῆς Ἐνώσεως⁷.

Βέβαια, ἤδη ἀπὸ τὴν ἀφιξὴ τῶν Ὀρθοδόξων στὴ Φερράρα εἶχε φανεῖ ὅτι ὁ πάπας Εὐγένιος ἦταν ἀποφασισμένος νὰ συμπεριφερθεῖ ὄχι ὡς ἀδελφὸς καὶ ὡς πρῶτος τῆς «πενταρχίας» τῶν Πατριαρχῶν, ποὺ θὰ συναντᾶτο ὕστερα ἀπὸ πέντε αἰῶνες μὲ τοὺς λοιποὺς τέσσαρες Πατριάρχες ἢ τοὺς ἐκπροσώπους τους, ἀλλὰ ὡς ὁ μονάρχης τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι, γιὰ νὰ ἀναφέρουμε ἓνα μόνον περιστατικό, ὅταν ἔφθασε στὴν ἀποβάθρα τῆς πόλεως τὸ πλοῖο ποὺ ἔφερε τὸν Πατριάρχη Ἰωσήφ, οἱ Λατῖνοι ποὺ τὸν ὑποδέχθηκαν ἀπαίτησαν νὰ τηρηθεῖ τὸ τότε ἰσχύον παπικὸ πρωτόκολλο καὶ κατὰ συνέπεια ἢ συνάντηση Πάπα καὶ Πατριάρχη ὄφειλε νὰ γίνῃ μὲ τὸν προβλεπόμενο στὴ Ρώμη «τοῦ ποδοῦ ἀσπασμόν», δηλαδὴ ὁ Πατριάρχης νὰ σκύβει καὶ νὰ φιλήσῃ τὸ γόνατο τοῦ Πάπα! Ὅποτε ὁ γέρον – ἐβδομήντα ἐτῶν – ταλαιπωρημένος, ὅπως ἦταν ἀπὸ τὸ ταξίδι, καὶ φιλάσθενος Ἰωσήφ Β΄ ἀρνήθηκε νὰ ὑποκύβει καὶ εἶπε τὸ ἀμίμητον: «Οὐκ ὀφείλω ἐγὼ τοιοῦτον ἀσπασμόν, ἀλλ’ ἐπειδὴ ἀδελφοί ἐσμεν, δεῖ περιπτύξασθαι καὶ ἀσπά-

σασθαι ἀλλήλους ἀδελφικῶς». Τελικὰ ὁ Πάπας συμβιβάσθηκε στὴ μὴ τήρηση τοῦ πρωτοκόλλου, ἀλλὰ ὑπὸ τὸν ὄρο ἢ συνάντηση νὰ μὴν γίνῃ σὲ δημόσια θέα. Ὁ Πάπας πιθανὸν φοβόταν ὅτι θὰ μειωνόταν τὸ κῦρος του στὰ μάτια τῶν πολιτῶν ἂν τὸν ἔβλεπαν νὰ ἀσπάζεται τὸν οὕτως ἢ ἄλλως κατὰ πολλὰ χρόνια μεγαλύτερό του ἀδελφὸ ἀπὸ τὴ Νέα Ρώμη. Ἡ ἄκρως ταπεινωτικὴ αὐτὴ συμπεριφορὰ δὲν ἄλλαξε οὔτε κατὰ τὴ διαμόρφωση τῆς τάξεως προ- καὶ πρωτοκαθεδρίας τῶν θρόνων ἐντὸς τοῦ ναοῦ, ὅπου θὰ ἐλάμβαναν μέρος οἱ ἐργασίαι τῆς συνόδου⁸. Ἔτσι ἡ ἀποτυχία τῆς συνόδου εἶχε ἤδη προδιαγραφῆ καὶ βέβαια συμπληρώθηκε μὲ τὴν ὀδυνηρὴ καθημερινὴ ἐμπειρία τῶν Βυζαντινῶν, ὅταν οἱ Λατῖνοι τοὺς ἔδιναν ἢ ἔκοβαν κατὰ τίς ὀρέξεις τους τὴν οἰκονομικὴ χορηγία, ποὺ ἦταν στοιχειώδης γιὰ νὰ καλυφθοῦν οἱ καθημερινὲς ἀνάγκες διαβίωσης τῆς βυζαντινῆς ἀντιπροσωπείας.

Ἀλλὰ πρέπει γιὰ λόγους ὀλικῆς ἱστορικῆς θεώρησης νὰ σημειώσουμε ὅτι ἦταν καὶ ἡ Ἐκκλησία στὴ Δύση σὲ μεγάλη κρίση καὶ ὑπὸ σοβαρὸν κίνδυνο, ἂν καὶ ὄχι σὲ κατάσταση ἀπειλῆς τῆς φυσικῆς τῆς ὑποστάσεως. Ὅμοια ἦταν ἡ κατάσταση καὶ μὲ τὴν διαρκῶς ἐμπλεκόμενὴ καὶ διαπλεκόμενὴ μὲ τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ

7. H. J. Marx, *Filioque und Verbot eines anderen Glaubens auf dem Florentinum. Zum Pluralismus in dogmatischen Formeln*, München 1977, σ. 377: „Die Florentiner Unionsformel sei in ihrem lateinischen Sprachgewand nicht in Frage zu stellen und bleibe für die lateinische Kirche verbindlich. Ihre griechische Übersetzung widerspreche der Lehre der griechischen Väter und könne deshalb den Orthodoxen nicht zugemutet werden; sie sei als Bedingung für die Union zurückzunehmen. Die griechische Lehre vom Hervorgehen des Geistes ‘allein aus dem Vater’ stehe dem lateinischen ‘aus dem Vater und dem Sohn’ kontradiktorisch gegenüber und dürfe von den Orthodoxen nicht zur Unionsbedingung gemacht werden“.

8. Εὐ. Χρυσός, «Ἡ Ἀνατολὴ συναντᾶ τὴ Δύση. Προβλήματα ἐπικοινωνίας καὶ πρωτοκαθεδρίας στὴ σύνοδο τῆς Φλωρεντίας», στό: *Κλητόριον εἰς μνήμην Νίκου Οἰκονομίδη*, Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 49-62.

κατατεμαχισμένη πολιτειακά ἡγεσία τῶν κρατῶν τῆς Κεντρικῆς καὶ Δυτικῆς Εὐρώπης.

Εἶχε προηγηθεῖ ἕνα ἐσωτερικὸ σχίσμα σαράντα χρόνων τῆς παπικῆς Ἐκκλησίας, μὲ πολλοὺς συγκρουόμενους πάπες καὶ ἀντιπάπες, τοὺς ὁποίους ὑποστήριζαν τὰ διάφορα ἔθνη τῆς Εὐρώπης προκειμένου νὰ ἐπιβάλουν δι' αὐτῶν τὴ βούλησίν τους στὰ πολιτικὰ δρώμενα. Ἡ μεγάλη σύγκρουση ἐπικεντρωνόταν στὸ ἐρώτημα ἂν ὁ πάπας εἶχε τὴν ἀπόλυτη ἐξουσία, ἢ ἔαν οἱ ἐπίσκοποι, ποὺ βέβαια ἐκλέγονταν καὶ ἐλέγχονταν ἀπολύτως ἀπὸ τὶς πολιτικὲς ἡγεσίες τῶν χωρῶν τους, θὰ ἀποτελοῦσαν τὴν ὑπέρτατη ἐξουσία τῆς Ἐκκλησίας, ὅταν θὰ συνεδρίαζαν ἐν συνόδῳ. Μικρότερες ἢ μεγαλύτερες σύνοδοι μικρότερης ἢ μεγαλύτερης διαρκείας, ὅπως οἱ σύνοδοι τῆς Πίζας (1409), τῆς Κωνσταντίας (1414-18) καὶ τῆς Βασιλείας (1431-1449)⁹, ἐπιχειροῦσαν ἀνεπιτυχῶς νὰ καταλήξουν σὲ συμφωνία. Ξεχωρίζει σὲ ὄγκο καὶ σὲ βιαιότητα ἡ σύνοδος τῆς Κωνσταντίας¹⁰, στὴν ὁποία μετεῖχαν 70.000 ἄτομα(!), καρδινάλιοι, ἐπίσκοποι, ἐκκλησιαστικοὶ ἀξιωματοῦχοι, θεολόγοι, ἀλλὰ καὶ κοσμικοὶ ἄρχοντες ἀπὸ ὅλη τὴν Εὐρώπη. Ἡ σύνοδος αὐτὴ ἔχει καταγραφεῖ ὡς ἡ μεγαλύτερη «διεθνῆς συνέλευση τοῦ Μεσαίωνα». Ἡ βιαιότητα τῆς συνόδου αὐτῆς ἐφράσθηκε

ὅταν κατεδίκασε σὲ θάνατο καὶ ὀδήγησε στὴν πυρὰ στὶς 6 Ἰουλίου 1415 τὸν Ἰαν Χούς, ἕναν ἐξαιρετικὰ μορφωμένο, ἠθικὸ καὶ πνευματικὸ ἱερωμένο, τὸ ἐγκλημα τοῦ ὁποίου ἦταν ὅτι κήρυττε τὴν ἠθικὴ ἀνόρθωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας καὶ ὑποστήριζε τὴ φιλοδοξία τῆς πατρίδας του Βοημίας γιὰ αὐτονομία ἀπὸ τὸν Λατίνο Αὐτοκράτορα. Τὸ κίνημα τῶν Χουσιτῶν θὰ ἐπιβιώσει τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἱδρυτοῦ του. Στὴ μονογραφία του ὁ π. Νεκτάριος ἀφιερώνει ἀρκετὲς σελίδες γιὰ μίαν τελικὰ ἄκαρπη προσπάθεια θεολογικῆς σύγκλισης τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ αὐτοῦ κινήματος μὲ τὴν Ὁρθοδοξία (σσ. 393-403).

Ὅσο χρόνο συνεδρίαζε ἡ σύνοδος Φερράρας-Φλωρεντίας, ὁ πάπας Εὐγένιος ἐπεδίωκε ἐπίμονα τὴν ἀποδοχὴ τῆς μοναρχικῆς ἐξουσίας τοῦ ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ ἡ σύνοδος αὐτὴ νὰ καθιερωθεῖ ὡς «οἰκουμενικὴ» ὥστε νὰ τὴν ἀντιπαραβάλλει καὶ νὰ τὴν ἐπιβάλλει ἐναντι μιᾶς ἄλλης μεγάλης συνόδου, ποὺ ἐπέμενε στὴ δική της ἀντίστοιχη ἀξίωση νὰ ἀναγνωρισθεῖ ἐκείνη ὡς «οἰκουμενικὴ». Ἦταν ἡ σύνοδος τῆς Βασιλείας ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ συνεδριάζει τὸ 1431, ἄλλοτε μὲ τὴν παρουσία τοῦ Πάπα καὶ ἄλλοτε εὐθέως ἐναντίον του σὲ ἀτέρμονες συνεδριάσεις ποὺ ἔληξαν τὸ 1449¹¹, χωρὶς τὸν πάπα καὶ σὲ σαφῆ

9. H. Müller καὶ J. Helmrath (ἐπιμ.), *Die Konzilien von Pisa (1409), Konstanz (1414-1418) und Basel (1431-1449)*, στὴ σειρά *Vorträge und Forschungen*, τόμ. 67, Stuttgart 2007.

10. W. Brandmüller, *Das Konzil von Konstanz 1414-1418*. Τόμ. 1, *Bis zur Abreise Sigismunds nach Narbonne*, Paderborn 1991 καὶ τόμ. 2, *Bis zum Konzilsende*, Paderborn 1998. Βλ. ἐπίσης: A. Frenken, *Die Erforschung des Konstanzer Konzils (1414-1418) in den letzten 100 Jahren* (= *Annuaire de l'histoire des conciles*, 25,1/2), Schöningh, Paderborn 1993 καὶ K. Aug. Fink, „Die weltgeschichtliche Bedeutung des Konstanzer Konzils“, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 51 (1965), σσ. 1-23.

11. J. Helmrath, *Das Basler Konzil 1431-1449. Forschungsstand und Probleme* (= *Kölner historische Abhandlungen*. Bd. 32), Köln 1987 καὶ H. Müller, *Das Ende des konziliaren Zeitalters (1440-1450) Versuch einer Bilanz*, München 2012.

αντίδραση έναντίον του. Κεντρικό θέμα της ήταν η τύχη του παπικού θρόνου ως οίκουμενικού θεσμού. Βρισκόταν λοιπόν σε δραματική κατάσταση η Ρώμη και αυτό ίσως κάπως έρμηνεύει –αν και δεν δικαιολογεί– την άσέβεια και την προσβολή που υπέστη η Όρθοδοξία και που ανέλεητα έπεδείχθη και κατά των πρεσβυτερών πατριαρχείων από τους οίκοδεσπότες τους. Ότι ο πάπας έβλεπε ότι έχανε στη Δύση –και αυτό μετρούσε πολύ περισσότερο– ήθελε να τὸ ἐπιβάλλει στην Ἀνατολή, ἐκμεταλλευόμενος τὴ δεινὴ θέση της και τὸν κίνδυνο για τὴ φυσικὴ ἐπιβίωσή της.

Ἡ ἔρευνα ἔχει καταλήξει μὲ βεβαιότητα ὅτι ἡ Ρώμη δὲν ἦταν εἰλικρινῆς ὅταν, στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1430, ἀναζήτησε νέο διάλογο μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς Ἐνώσεως, παρ’ ὅλον πὸ οἱ ἀπεσταλμένοι της, ὅπως ὁ λόγιος και ἔντιμος Νικόλαος Κουζάνος, ἦταν ἐγκρατεῖς θεολόγοι και αἰσιόδοξοι ὅτι θὰ μπορούσε νὰ βρεθεῖ κοινὴ βάση μὲ συμβιβαστικὴ πρόταση. Ἔτσι ἐξηγεῖται και ἡ συστηματικὴ ἔρευνα πὸ διεξήγαγαν στὶς βιβλιοθηκὲς τῆς Κωνσταντινουπόλεως γιὰ νὰ βροῦν και νὰ μεταφέρουν στὴ Ρώμη κώδικες πὸ περιείχαν σχετικὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὶς χρήσεις τῶν πατέρων τῆς Ἀνατολῆς, αἰσιόδοξοι ὅτι ἐκεῖ θὰ ἐπιβεβαιώνονταν οἱ ἀπόψεις τους. Εἶχαν τὴν ἐλπίδα ὅτι οἱ Ὀρθόδοξοι τελικὰ θὰ ἀποδέχονταν τὴν προσθήκη «και ἐκ τοῦ Ἰού», ἀλλὰ μὲ τέτοια περίτεχνη ἐξήγηση και τεκμηρίωση, πὸ θὰ καθιστοῦσε τὴν προσθήκη ἓνα ἀβλαβὲς ἱστορικὸ κατάλοιπο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν ἐρίδων. Ἡ ἐπιкреμάμενη ἀπειλὴ γιὰ τὴ Ρώμη δὲν ἦταν οἱ «σχισματικοί» ἢ ἀκόμη

και «αἰρετικοί», ὅπως θεωροῦσαν τοὺς Ὀρθοδόξους, τῶν ὁποίων οὕτως ἢ ἄλλως ἔβλεπαν τὸ πολιτικὸ τέλος νὰ ἐπέρχεται¹². Γιὰ τὴ Ρώμη ὁ κίνδυνος κυοφορεῖτο στὴ Βασιλεία, ὅπου κινδύνευε νὰ καταρρεύσει τὸ οἰκοδόμημα τῆς παπικῆς μοναρχίας.

Ἡ Κωνσταντινούπολη βρέθηκε ἐμπρὸς στὸ δίλημμα: νὰ ἀποδεχθεῖ τὴν πρόσκληση γιὰ συμμετοχὴ στὴ σύνοδο τῆς Βασιλείας ἢ νὰ προχωρήσει σὲ σύνοδο μὲ τὸν πάπα. Ἡ ἐκκλησιολογία τῆς Ὀρθοδοξίας και ἡ παραδοσιακὴ κανονικὴ τῆς παράδοση τὴν ὀδήγησαν νὰ ἐπιβιβασθεῖ τελικὰ στὴν ἄμαξα τῆς Ρώμης, μὲ ἀποτελέσματα πὸ δὲν ἔχουν ἀκόμη μελετηθεῖ ἐπαρκῶς. Δυστυχῶς δὲν μπορούμε νὰ εἰκασοῦμε ποιά θὰ ἦταν ἡ ἐξέλιξη, ἂν ἡ Ἀνατολὴ εἶχε συμπράξει μὲ τοὺς συνοδικοὺς τῆς Βασιλείας και εἶχε υἰοθετήσει τὸ ὄραμά τους γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς συνοδικότητος ὡς τοῦ κυρίαρχου θεσμοῦ τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας.

Ὅσο διαρκοῦσαν οἱ ἐργασίες τῆς συνόδου στὴ Φλωρεντία, εἶχε συνειδητὰ ὑποχωρήσει ἡ λατινικὴ ρητορικὴ πὸ ἐπιμόνως ἀπαιτοῦσε τὴν *reductionem Graecorum*, τὴν ἐπάνοδο δηλαδὴ τῶν Ὀρθοδόξων στοὺς κόλπους τῆς ἐνιαίας Ἐκκλησίας μὲ τὴν ὑποταγὴ τῆς στὸν Πάπα, ἀπὸ τὴν ὁποία εἶχε –ὑποτίθεται– ἐκπέσει. Ὅταν ὅμως ὁ διάδοχος τοῦ Εὐγενίου, ὁ Νικόλαος Ε΄, συνειδητοποίησε ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολη δὲν ἐπρόκειτο νὰ ἀνακηρύξει τὸν ὄρο τῆς Φλωρεντίας ὡς δεσμευτικὸ γιὰ τὴν Ἀνατολή, ὁ Πάπας ἐπανῆλθε στὴ σκληρὴ ρητορικὴ και ἔγραψε στὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο ΙΑ΄ (11 Ὀκτωβρίου 1451) τὰ ἐξῆς ἄκρως προσβλητικὰ: «Ἦδη γάρ τοι πεντακόσια

12. Ὁ διάδοχος τοῦ Εὐγενίου πάπας Νικόλαος Ε΄ ἔγραψε: «εἶναι [τὸ Βυζάντιο δηλ.] νῦν πάντων ἐθνῶν κακοδαιμονέστατον» (σ. 386).

σχεδόν τι διεγένετο ἔτη ἐξ ὅτου δαίμων ὁ πάντων αἴτιος τῶν κακῶν καὶ μάλιστα τοῦ περὶ τὴν ἐκκλησίαν σχίσματος καὶ τῆς τοιαύτης διαιρέσεως αὐτουργὸς τὴν Κωνσταντινουπόλεως ἐκκλησίαν ἀπέστησε τῆς πρὸς τὸν Ῥώμης ἀρχιερέα ὑπακοῆς, Πέτρου διάδοχον ὄντα καὶ Ἰησοῦ τοῦ Κυρίου σχῆμα φέροντα, καὶ μυρία μὲν πράγματα πέπρακται, πολλὰ δὲ γεγονάσι ξυνοδοί, πλείστοι δὲ ἐπέμφθησαν πρέσβεις, ἵνα τῷ περὶ τὴν ἐκκλησίαν τραύματι τουτωί παρασκευάσαιντο ἴασιν»¹³ (σ. 386).

Ἀπαισιώτερο ἦταν τὸ τελευταῖο σύντομο μῆνυμα (*breve*, κάτι σὰν τὰ σημερινὰ μηνύματα στὸ κοινωνικὸ δίκτυο Twitter), τὸ ὁποῖο ἔμελλε νὰ λάβει ὁ μοιραῖος Κωνσταντῖνος ΙΑ΄ Παλαιολόγος ἀπὸ τὸν πάπα Νικόλαο Ε΄ λίγους μόλις μῆνες πρὶν ἀπὸ τὸν μαρτυρικὸ του θάνατο κατὰ τὴν Ἄλωση καὶ ποὺ δημοσιεύθηκε μόλις τὸ 1968: «Τὸ νὰ ἀναζητᾶς ὑποστήριξη μὲ τὴ συνδρομὴ τῶν βασιλέων καὶ τῶν χριστιανῶν πριγκίπων θὰ ἦταν μία ἀνόητη προσπάθεια, ἐκτὸς ἂν προηγουμένως ὁμολογήσεις καὶ τηρήσεις τὸ διάταγμα τῆς ἑνώσεως τῆς οἰκουμενικῆς συνόδου τῆς Φλωρεντίας καὶ μάλιστα μαζί μὲ ὅλον τὸν λαό σου. Γιατὶ δὲν ὑπάρχει κανένας ἀπὸ ὅλους τοὺς ἡγέτες τῆς Δύσης, ποὺ θὰ ἐπιθυμοῦσαν νὰ προσφέρουν τίς δικές τοὺς δυνάμεις γιὰ νὰ ὑπερασπιστοῦν ἐκείνους ποὺ θὰ ἰσχυρίζονταν ὅτι ἐμμένουν στὸ σχίσμα ἢ

στὴν αἵρεσή τοὺς». Καὶ προσθέτει μία κυνικὴ ὅσο καὶ ἐκβιαστικὴ προσφορά: «Ἄν ὅμως κάνεις (ὅ,τι ὑποσχέθηκες), ἡ Ῥωμαϊκὴ Ἐκκλησία θὰ θέσει στὴ διάθεσή σου ὅλα τὰ χρήματα καὶ τὸν μόχθο καὶ τόσο ἡ Ῥωμαϊκὴ Ἐκκλησία ὅσο καὶ ὅλοι οἱ Χριστιανοὶ τῆς Δύσεως θὰ συμβάλουν τόσο μὲ τὰ σώματά τοὺς (δηλ. ὡς στρατιωτικὴ δύναμη) ὅσο καὶ μὲ ὑλικὴ ὑποστήριξη πρὸς τὸν λαό σου καὶ τὴν καρδιά σου»¹⁴.

Πέραν τοῦ αἰσχροῦ ἐκβιασμοῦ, ἡ προσφορά αὐτὴ ἦταν βέβαια καὶ ὀφθαλμοφανῶς ἐντελῶς ἐκτὸς πραγματικῶν δυνατοτήτων. Ἡ Ῥωμαϊκὴ Ἐκκλησία δὲν ἦταν, ὅπως παρουσιάζεται ἐδῶ, ἐνωμένη καὶ ὑπὸ τὴν ἐξουσία καὶ τὸ κύρος τοῦ πάπα. Οἱ περισσότεροι χριστιανοὶ τῆς Κεντρικῆς καὶ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ἦταν ἐναντίον του καὶ οἱ ἡγεμόνες τῶν λατινικῶν κρατῶν ἦταν διηρημένοι πολιτικὰ ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴ στάση τοὺς πρὸς τὴ Ῥώμη. Ἄρα ἡ ὑπόσχεση βοήθειας πρὸς τὴν Ἀνατολὴ ἦταν φρούδα. Ὅπως ὀρθὰ γράφει ὁ πατὴρ Νεκτάριος: «οἱ πιθανότητες ἀρωγῆς πρὸς τὸ Βυζάντιο ἦσαν ἀναμφίλεκτα ἐλάχιστες» (σ. 444). Ἐπομένως «ὁ πάπας ἐκβιάζει ἀπροκάλυπτα τὸν αὐτοκράτορα, ἐπισημαίνοντάς του ἐκ νέου ὅτι ἡ παροχὴ τῆς δυτικῆς ἀρωγῆς ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν ἐκ μέρους τῶν Βυζαντινῶν ἀποδοχὴ ἢ μὴ τῆς ἐνώσεως» (σ. 447).

13. Πρβλ. Σπ. Λάμπρος, *Παλαιολόγια καὶ Πελοποννησιακά*, τόμ. Δ΄, Ἀθῆναι 1930, σ. 57.

14. Λόγῳ τῆς σημασίας του τὸ χωρίο παρατίθεται καὶ στὸ πρωτότυπο: “*Requirere autem in tuum subsidium regum et principum Christianorum suffragia esset summere laborem inanem, nisi prius decretum unionis in synodo ycumenica Fiorentina concorditer editum cum omni populo tuo profitearis et teneas. Nemo est enim omnium principum occidentis, qui vellet suas vires interponere I n defensione eorum, qui in suo scismate aut heresi perserverare contenderent*”. Παρατίθεται ἀπὸ τὸν W. Deeters, „Ein Breve des Papstes Nikolaus V. an den oströmischen Kaiser von 1453“, στὸ: *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 48 (1968), σσ. 365-368.

Ὁ π. Νεκτάριος διερωτᾶται στὴν ἴδια ἐνότητα (σ. 447) γιατί ὁ Πάπας ἔκρινε ἀπαραίτητο νὰ γράψει αὐτὸ τὸ σημείωμα στὶς 29 Ἰανουαρίου 1453, ἀφοῦ ἡ «ἐπίσημη Ἑνωσις» εἶχε ἤδη διακηρυχθεῖ στὶς 12 Δεκεμβρίου, δηλαδή πρὶν ἀπὸ 45 ἡμέρες. Τὸ πιθανώτερο εἶναι ὅτι λόγω τοῦ χειμῶνα ὁ Πάπας, ὅταν ἔγραφε τὸ σημείωμα, δὲν εἶχε λάβει γνώση τῶν ἐξελίξεων τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἄν ὅμως εἶχε προλάβει νὰ ἐνημερωθεῖ, τὴν ἀντίδρασή του θὰ πρέπει νὰ τὴν ἀποδώσουμε στὴ σαφῆ ἀπαίτησή του ὅτι πλὴν τοῦ αὐτοκράτορα ἔπρεπε νὰ συναίνεσει καὶ ὁλόκληρος ὁ Βυζαντινὸς λαὸς καὶ ἡ δική του ἀποδοχὴ θὰ ὄφειλε νὰ εἶναι ὁλόψυχη (*gentis tue et tua toto corde*), κάτι ποῦ ἀσφαλῶς γνώριζε ὅτι δὲν ἦταν ἐφικτό. Ἴσως ὁ Πάπας νὰ γνώριζε ὅτι στὴν τελετουργία μετέσχον μόνον ἐλάχιστοι κληρικοὶ καὶ πιστοὶ καὶ ὅτι εἶχε διαρρεύσει ἡ -ἀδιανόγη- πρόταση ποῦ φαίνεται ὅτι καλλιεργοῦσε τὸ Παλάτι, ὅτι ἡ συμφωνία θὰ εἶχε μόνον προσωρινὴ ἰσχὺ καὶ ὅτι θὰ ἀνατρεπόταν ὅταν θὰ ἀπομακρυνόταν ὁ κίνδυνος τῆς ὀθωμανικῆς κατάρκτησης¹⁵.

Ὁ π. Νεκτάριος ἐπισημαίνει (σ. 416 ἐξ.) ὅτι ἓνα μέρος τῶν πολιτῶν ἄρχισε νὰ μεταστρέφεται ὑπὲρ τῆς Ἑνώσεως, ὅταν εἶδε νὰ καταφθάνει ὁ Ἰσίδωρος συνοδευόμενος ἀπὸ διακόσιους τοξότες καὶ μὲ ἄλλους τόσους νὰ συνοδεύουν

τὸν Λατῖνο ἐπίσκοπο Μυτιλήνης, τὸν Χιώτη Λεονάρδο. Στὴν ἀπόγνωσή τους θὰ πίστεψαν ὅτι τὴ συμβολικὴ αὐτὴ στρατιωτικὴ ὁμάδα θὰ ἀκολουθοῦσε μία μεγάλη ἰσχυρὴ δύναμη ποῦ θὰ ἀνέτρεπε τὰ δεδομένα. Ὅπως καταγράφει ὁ πατὴρ Νεκτάριος (σ. 416), «ὁ ἴδιος ὁ Σχολάριος ὁμολογεῖ ὅτι τὸ νὰ ἀναγκαιώσει κάποιος τὸν ἐνθουσιασμό ποῦ ἐπικρατοῦσε κατὰ τὴν συγκεκριμένη περίοδο γιὰ τὴν ἔνωση καὶ τὴν ἐπακόλουθη βοήθεια, ἔμοιαζε σὰν νὰ ἐπιχειροῦσε νὰ σβήσει μία πυρκαϊὰ στὸ δάσος». Ὡστόσο, ἔχουμε τὴ μαρτυρία ὅτι μετὰ ἀπὸ τὴν πανηγυρικὴ Θεία Λειτουργία τῆς 12ης Δεκεμβρίου, ὅπου μνημονεύθηκε ὁ πάπας Νικόλαος καὶ τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως ἀνεγνώσθη μὲ τὴν προσθήκη «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ», «ἦσαν δὲ καὶ πολλοί, οἱ οὐκ ἔλαβον προσφορὰν ἀντιδώρου ὡς βδελυκτὴν θυσίαν τελεσθεῖσαν ἐν τῇ ἐνωτικῇ λειτουργίᾳ»¹⁶.

Στὴ σ. 424 ὁ πατὴρ Νεκτάριος παραθέτει ἀπὸ τὸν Σφραντζῆ τὴν ἐξήγηση τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου γιὰ τὴ μὴ ἐκλογή νέου Πατριάρχου στὸν χηρεύοντα Οἰκουμενικὸ Θρόνο ἐν μέσῳ τῆς ἐσχάτης τῶν κρίσεων: «Τὸ ἐν νὰ λειψῆ παντελῶς, διότι πατριάρχου γενομένου ἐνι χρεία πάντες νὰ πείθωνται αὐτῷ, ἢ ἔχθρα νὰ γένηται καὶ πόλεμος μέγας μέσον αὐτοῦ καὶ τῶν μὴ πειθομένων αὐτῷ καὶ εἰς τοιοῦτον καιρὸν, ὁποῦ μᾶς ἐπεμβαίνει ἔξωθεν πόλεμος, νὰ ἔχωμεν

15. Ἦταν ἀποψη καὶ τοῦ Γενναδίου Σχολαρίου ὅτι: «ἡ ἔνωση θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπανεξετασθεῖ μετὰ τὴν ἀποσόβηση τοῦ μεγάλου κινδύνου ποῦ ἀπειλοῦσε τὴν Κωνσταντινουπόλη» (σ. 447).

16. Μὲ ρητορικὴ ὑπερβολὴ γλευάζει τὶς ἀντιδράσεις τῆς ἡμέρας ἐκείνης ὁ φιλοδυτικὸς ἱστορικὸς Δούκας: «Ὁ χυδαῖος οὖν καὶ ἀγοραῖος λαὸς ἐξεληθόντες ἐκ τῆς αὐλῆς τοῦ μοναστηρίου, ἐν καπηλείῳ κρατῶντες ἐν χερσὶ τὰς φιάλας πλήρεις ἀκράτου ἀναθεμάτιζον τοὺς ἐνωτικούς, πίνοντες εἰς πρεσβείαν τῆς εἰκόνας τῆς Θεομήτορος καὶ παρακαλοῦντες αὐτὴν τοῦ γενέσθαι προστάτις καὶ ἀρωγὸς τῆς πόλεως ὡς ποτε κατὰ τοῦ Χοσροῦ καὶ τοῦ Χαγάνου καὶ κατὰ Ἀράβων, οὕτω καὶ νῦν κατὰ τοῦ Μεχέμετ. Τὴν γὰρ Λατίνων οὔτε βοήθειαν οὔτε τὴν ἔνωσιν κηρύττομεν. Ἀπέστω ἀφ' ἡμῶν ἢ τῶν ἀζυμιτῶν λατρεία» (βλ. σ. 418).

καὶ ἔσωθεν πόλεμον, πόσον κακόν». Ἡ ἀποκαλυπτικὴ αὐτὴ δήλωση τοῦ Κωνσταντίνου ΙΑ΄ δείχνει ὅτι ἡ τύχη τῆς Πόλεως εἶχε σφραγισθεῖ πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν 29ῆ Μαΐου 1453¹⁷.

Ὅταν ἔφθασε στὴν Πόλη ἀπὸ τὴν Πράγα ὁ ἀντιπρόσωπος τῶν (Χ)ουσιτῶν γιὰ θεολογικὲς συζητήσεις, οἱ ἀνθενωτικοὶ ποὺ τὸν συνάντησαν ἔπρεπε νὰ ἐμφανισθοῦν μὲ κάποια ἐπισημότητα καὶ ἐκπροσωπώντας τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία¹⁸, παρ' ὅλο ποὺ τυπικὰ δὲν εἶχαν τὴν ἀρμοδιότητα νὰ τὸ πράξουν. Ἀναδύθηκε λοιπὸν ἐκ τῶν ἐνότων ὡς σημαντικὸς ἱστορικὸς φορέας ἡ ὑπογράφουσα ὡς *Σύναξις Ὁρθοδόξων* ομάδα ὁμοφρόνων, ποὺ μετὰ ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ εἶχε ἐπικεφαλῆς τὸν Γεννάδιο Σχολάριο —«ὁ τῆς συνάξεως ἐκείνης κορυφαῖος», ὁ ὁποῖος εἶχε στὸ μετὰξὺ ἐγκαταλείψει τὰ ὑψηλὰ ἀξιώματά του στὴ Αὐλὴ καὶ εἶχε καρεῖ μοναχός¹⁹.

Χάριν τῆς πληρέστερης κατανόησης τῆς δραματικῆς αὐτῆς ἱστορίας, πρέπει ὡστόσο κάποτε νὰ ἀσχοληθοῦμε καὶ ἐμεῖς σοβαρὰ —καὶ στὸ ὄνομα τῆς «κάθαρσης

τῆς μνήμης» ὡς διαρκοῦς χρέους τῶν ἱστορικῶν ποὺ ἰχνηλατοῦν τὸ παρελθόν— μὲ μερικοὺς ἐκ τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς περιπέτειας τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ γένους ποὺ βρέθηκαν μὲν στὴν ἀντίθετη ὄχθη τὴν ὥρα τῆς μάχης τῆς Πίστεως, ποὺ ὅμως μὲ τὸν τρόπο τους καὶ μὲ τὸ ἔργο τους κατέλαβαν σημαντικὴ θέση στὴ σκηνὴ τοῦ δράματος καὶ ἔζησαν τὰ ἠθικὰ καὶ προσωπικὰ τους ἀδιέξοδα. Ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πλευρὰ στὴν ομάδα αὐτῆ τῶν τραγικῶν προσωποποιήσεων ἀνήκει ὁ Πατριάρχης Ἰωσήφ Β΄, ποὺ ἦταν μὲν ἐπικεφαλῆς τῆς ὀρθοδόξης ἀντιπροσωπείας καὶ ἀναγκαστικὰ συνέπραττε στὶς διαδικασίες, ἀλλὰ «πρόλαβε» καὶ ... «ἔφυγε νωρίς», ἀφοῦ ὁ θάνατος τὸν βρήκε ὄρες μόνις πρὶν ἀπὸ τὴν ὑπογραφή τῆς Ἐνώσεως. Ἦταν συμφόρηση, ἦταν τύψεις, ἦταν τὸ ἄγχος;

Στὴν ομάδα αὐτῆ θὰ προσθέταμε τὸν βασιλέα Ἰωάννη Η΄ Παλαιολόγο, τὸ μεγάλο κρίμα τοῦ ὁποῖου ἦταν ὅτι ἔθετε ὡς ἀπόλυτη πρώτη προτεραιότητα τὴ σωτηρία τῆς Αὐτοκρατορίας, ἀποδεχόμενος κατ' ἀνάγκην τὶς ὑποχωρήσεις ποὺ ἀπαιτοῦσε ἡ Ρώμη. Ὅμως σὲ καμμία

17. Βλ. Εὐ. Χρυσός, «Ἡ Ἄλωση τῆς Πόλης. Μία “ἔσωθεν” ἄλωση», στό: *Τιμητικὸς Τόμος Ἐλίζας Δ. Ἀλεξανδρίδου*, Θεσσαλονίκη 2016, σσ. 509-518.

18. «Ἡ ἱερά τῶν ὀρθοδόξων σύναξις ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει, τῆς πατριαρχικῆς καθέδρας ἐπιτροπεύουσα τῆς τὴν καθ' ἡμᾶς ἐκκλησίαν παριστανούσης, ἐν ἐνότῃ καὶ συμφωνίᾳ τῶν τῆς ἀνατολῆς ἀγιωτάτων καὶ ὀρθοδόξων πατριαρχῶν» (βλ. σ. 395).

19. Τὰ κείμενα τῆς Σύναξης ὑπέγραφαν τέσσερις ἐπίσκοποι καὶ δύο διάκονοι, ἀνώτατοι ἄρχοντες τοῦ χηρεύοντος πατριαρχικοῦ θρόνου (σ. 399 κ.έ.), τὰ συνέταξε ὅμως ὁ Γεννάδιος, ποὺ δὲν ὑπογράφει καὶ δὲν ἐμφανίζεται ἐπισήμως. Μ. Cacouros, «Un patriarche à Rome, un Katholikos didaskalos au Patriarcat et deux donations trop tardives de reliques du Seigneur: Grégoire III Mamas et Georges Scholarios, le Synode et la Synaxis», στὸν τόμο: *Βυζάντιο. Κράτος καὶ Κοινωνία. Μνήμη Νίκου Οἰκονομίδη*, Ἀθήνα 2003, σσ. 111-116. Τὸν κύκλο τῶν πρωτοβουλιῶν τῆς Συνάξεως καὶ τὴν ἐπίγνωσή τῆς ὡς «ἐπιτροπεύουσας» τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἀναλύει σὲ πρόσφατο ἄρθρο τῆς ἡ Marie-Hélène Blanchet, «La réaction byzantine à l'Union de Florence (1439): le discours antiromain de la Synaxe des orthodoxes», στό: *Réduire le schisme? Ecclésiologies et politiques de l'Union* (βλ. ἀνωτ., ὑποσημ. 4), σσ. 181-196.

στιγμή δὲν ἄφησε τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶχε ἐνστερνισθεῖ τὸν Ὅρο τῆς Ἐνώσεως, πὺ ἐκ τῶν πραγμάτων ὑπέγραψε πρῶτος ἐκ μέρους τῶν Ὁρθοδόξων. Οὐτε ὁ Πάπας τὸν ἐμπιστευόταν. Οἱ ταπεινώσεις πὺ δέχθηκε ἀπὸ τὴν πρώτη μέρα πὺ ἔφτασε στὴ Φερράρα, ἡ ὑποτίμηση τῆς θέσης του στὴ ρύθμιση τῆς προκαθηδρίας ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς συνόδου τόσο στὴ Φερράρα ὅσο καὶ στὴ Φλωρεντία, ἡ ἀπογοήτευσή του ὅτι, παρὰ τὶς διαβεβαιώσεις πὺ εἶχε λάβει, κανένας ἡγεμόνας δὲν ἦρθε νὰ μετάσχει στὴ σύνοδο, ἡ συνεχῶς ἐπιβεβαιούμενη διαπίστωση ὅτι οἱ Λατῖνοι αὐθαιρετοῦσαν καὶ εἶχαν ἄλλες σκοπιμότητες καὶ ἄρα οἱ στόχοι τῶν δύο μερῶν ἦταν ἀσυμβίβαστοι ἦταν ἀσφαλῶς μεγάλης θλίψεως καὶ ἐντροπῆς. Ἐξῆσε τὸ δράμα νὰ στηρίζεται τυπικὰ μίᾶ Ἐνωσι πὺ δὲν τὴν πίστευε καὶ δὲν τὴν ἠθελε, πρᾶγμα γιὰ τὸ ὁποῖο ἦταν πεπεισμένοι ὅλοι στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐνωτικοὶ καὶ ἀνθενωτικοί. Ὅταν πέθανε, στίς 31 Ὀκτωβρίου 1448, γιὰ τὴν ἀποφυγὴ ἐπεισοδίων ἐτάφη χωρὶς ἐξὸδιο τελετῆ²⁰ καὶ μάλιστα μὲ τὴ σύμφωνη γνώμη τῆς μητέρας του Ἐλένης Δραγάση Παλαιολογίνας²¹, ἡ ὁποία εἶχε ἀποσυρθεῖ σὲ μονὴ μὲ τὸ ὄνομα Ὑπομονὴ καὶ πὺ ἡ Ἐκκλησία τὴν κατέταξε στοὺς Ἁγίους. Εἶχε κάνει μὲ τὸν Μανουὴλ Β' ἐννεὰ παιδιὰ, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο ἔγιναν

βασιλεῖς καὶ ἐκεῖνη, ἀποσυρμένη σὲ ἕνα μικρὸ μοναστήρι, τοὺς ἔδινε διακριτικὰ τὶς σοφὲς συμβουλές της. Ἦταν ἡ προσωποποίηση τῆς Ὑπομονῆς.

Ἐπίσης στὴ χορεία αὐτὴ ἄς κατατάξουμε τὸν Βησσαρίωνα Νικαίας, ὁ ὁποῖος ἡγήθηκε μὲν τῆς φιλενωτικῆς ὁμάδας τῶν συνοδικῶν, ἀλλὰ μετὰ ἀπὸ τὴν Ἐνωσι ἐπέστρεψε στὴν Κωνσταντινούπολη πεπεισμένος, μαζί μὲ ἐλάχιστους ἄλλους συνοδικούς, γιὰ τὴ θεολογικὴ ὀρθότητα τοῦ Ὁρου τῆς συνόδου Φλωρεντίας. Ἐκεῖ τὸν βρῆκε ἡ ἐπιστολὴ τοῦ πάπα Εὐγενίου ὅτι τὸν ὄριζε καρδινάλιο τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας. Ἐπειδὴ ἡ ὁμάδα τῶν ἀρνητῶν τῆς Ἐνώσεως ἄρχισε νὰ συγκροτεῖται σὲ ἰσχυρὸ κίνημα ὑπὸ τὸν Μάρκο Ἐφέσου καὶ ἡ κατακραυγὴ κατὰ τῶν ὑπογραψάντων τὸν Ὅρο μεγάλωνε, ὁ Βησσαρίων ἀποσύρθηκε τὸ 1441 στὴ Ρώμη. Δὲν μπορούμε νὰ γνωρίζουμε μέσα ἀπὸ πόσες ἐσωτερικὲς συγκρούσεις πέρασε –Κύριος οἶδεν!–, οὔτε τὰ προσωπικὰ κίνητρά του κατὰ τὸν πολυετῆ ἀλλὰ μάταιο ἀγῶνα του –ἐν εἶδει ἐρινύος ἢ ἴσως προσωπικοῦ ἐπιτιμίου;– γιὰ νὰ ὀργανώσει τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ νὰ προσφέρει ἀρωγὴ στοὺς πρόσφυγες ἀπὸ τὴν Ἄνατολή στὴ Βενετία καὶ τὴ Ρώμη, τομεῖς ὅπου πραγματικὰ διέπρεψε.

20. Ὅπως γράφει ὁ Σχολάριος: «καὶ τῶν ἐκ τῆς Ἐκκλησίας τιμῶν ἀπεστερήθη δικαίως, ἧς οὐ προὔργου πεφρόντικεν· εἰ δ' ἔσται τι πλέον αὐτῷ παρὰ τῆς θείας φιλανθρωπίας διὰ τὴν πρὸς ἡμᾶς (ἐνν. τοὺς ὀρθοδόξους) ἡμερότητα καὶ τὰς ἔνδον μεταμελείας ὑπὲρ τῶν κακῶς αὐτῷ καινοτομηθέντων, Θεὸς ἂν εἰδείη» (βλ. σ. 300).

21. Κατὰ τὸν Ἰωάννη Εὐγενικό, σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν βασιλέα Κωνσταντῖνο ἔγραφε: «Ἐντεῦθεν καὶ τὸν αὐθέντην ἡμῶν καὶ βασιλέα, τὸν σὸν ὁμαίμονα, ἡ ἐκκλησία μνημονεύειν εὐλόγως παρητήσατο ἧ καὶ αὐτὴ ἡ ἁγία μήτηρ, ἡ θειοτάτη κυρία ἡμῶν καὶ δέσποινα, δικαίως ἠκολούθησε, στοργῆς φυσικῆς προτιμήσασα τὴν ἀποδοχὴν τοῦ Θεοῦ, ὅτι τὰ πάλαι Θεῷ καὶ τῇ ὀρθοδόξῳ ἐκκλησίᾳ ὑπεσχημένα» (βλ. σ. 301).

Ἐπίσης ἐδῶ ἴσως νὰ κατατάσσεται καὶ ὁ Ἰσίδωρος Κιέβου, ποὺ συντρόφευσε τὸν Βησσαρίωνα στὴν περιπέτεια τοῦ μεγάλου ὀφφικίου τοῦ καρδινάλιου. Μὲ τὴ δραματικὴ καὶ τραγικὴ πολυπραγμοσύνη του καὶ μὲ τὴ θλιβερὴ καὶ μοιραία γιὰ τὸ γένος Θεία Λειτουργία στὶς 12 Δεκεμβρίου 1452 στὴν Ἁγία Σοφία ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ πάπα Νικολάου, προκάλεσε τὴ δικαία δυσφορία τῶν περισσοτέρων Κωνσταντινουπολιτῶν. Ὅμως, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ Ἰσίδωρος ἦλθε στὴν Κωνσταντινούπολη συνοδευόμενος ἀπὸ 200 τοξότες. Ὅποιαδήποτε κι ἂν ἦταν ἡ διπλωματικὴ σκοπιμότητα τῆς συνοδείας αὐτῆς τῶν στρατιωτῶν, τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ὁ Ἰσίδωρος παρέμεινε στὴν Κωνσταντινούπολη ὅλους τοὺς ἐπόμενους μῆνες, πολέμησε ἐνεργῶς κατὰ τὴν ἄμυνα τῆς Βασιλεύουσας, ἐπέζησε μὲν ὡς τραυματίας, ἀλλὰ εἶχε μία ἀνείπωτη περιπέτεια μὲ φυλακίσεις καὶ αἰχμαλωσίες ὥσπου νὰ κατορθώσει νὰ ἐπιστρέφει στὴν Ἰταλία. Ἐκεῖ χωρὶς καθυστέρηση ἄρχισε νὰ ὀργανώνει, χωρὶς ἐπιτυχές –φεῦ!– ἀποτέλεσμα, μία σταυροφορία γιὰ νὰ ἀπελευθερώσει τὴν Πόλη.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἀξίζει νὰ ἐνταχθοῦν στὴν ομάδα στοχαστικῆς ἀνάλυσης ὁ καρδινάλιος Giuliano Cesarini, ποὺ ἦταν βέβαια ὁ σημαντικώτερος θεολόγος τῶν Λατίνων, προήδρευσε γιὰ ἓνα διάστημα στὴ Σύνοδο τῆς Βασιλείας, ἦταν ἐν συνεχείᾳ ὁ ἐπικεφαλῆς τῶν Λατίνων ὡς συνομιλητῆς τῶν Ἑλλήνων στὴ Φερράρα καὶ τὴ Φλωρεντία, ἀλλὰ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ συγγραφικὸ ἔργο του, πιστεῦσε στὴν ἐνότητα τῆς πίστεως καὶ γι' αὐτὴν ἐργάσθηκε καὶ ὄχι γιὰ τὰ μεγαλεῖα καὶ τὶς προσιωπηκῆς φιλοδοξίες τῶν παπῶν, ὑπὸ τοὺς ὀποίους ὑπηρετήσε. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἄλωση ἔγινε ἓνας ἀπὸ τοὺς βασικοὺς

σχεδιαστῆς μιᾶς νέας σταυροφορίας κατὰ τῶν Ὀθωμανῶν γιὰ τὴ λύτρωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, συμμετείχε αὐτοπροσώπως στὴ σταυροφορία καὶ τελικὰ σφαγιάσθηκε στὴ μάχη τῆς Βάρνας, στὶς 10 Νοεμβρίου 1444.

Ἀξίζει ἐπίσης νὰ μνημονεύσουμε τὸν Αἰνεΐα Silvius Piccolomini, τὸν μετέπειτα πάπα Πίο Β' (1458-64), ποὺ ἀνέλαβε τὸν παπικὸ θρόνο μετὰ ἀπὸ ὄρκο ποὺ ἔδωσε νὰ ὀργανώσει σταυροφορία κατὰ τῶν Τούρκων γιὰ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἓνα σχέδιο ποὺ προωθοῦσαν εἰδικὰ οἱ ἑλληνικῆς καταγωγῆς καρδινάλιοι Βησσαρίων καὶ Ἰσίδωρος. Αὐτὸ ἀποτέλεσε καὶ τὸ κύριο μέλημα τοῦ Πίου Β'. Ἦταν ὅμως ἓνας στόχος τὸν ὁποῖο δὲν μπόρεσε νὰ ἐπιτύχει: Οἱ κλήσεις του γιὰ πόλεμο κατὰ τῶν Τούρκων τελικὰ εἰσακούσθηκαν μεταξὺ τῶν ἡγετῶν τῆς Εὐρώπης μόνον ἀπὸ δύο ἡρωικοὺς μὲν, ἀλλὰ ἥσσονες πολιτικοὺς ἡγέτες, ἓναν στὴ Βλαχία (σήμερα νότια Ρουμανία), ποὺ παραλίγο νὰ δολοφονήσει τὸν σουλτάνο Μωάμεθ Β' Πορθητὴ τὸ 1462, καὶ τὸν Γεώργιο Καστριώτη Σκεντέρμπεη, τὸν ἡγέτη τῶν Ἀλβανῶν, ποὺ στὶς 27 Νοεμβρίου 1463 κήρυξε πόλεμο κατὰ τῶν Ὀθωμανῶν σὲ συνεννόηση μὲ τὸν πάπα. Τὸ σχέδιο ἦταν νὰ συγκεντρωθοῦν 20.000 στρατιῶτες στὸν Τάραντα ποὺ θὰ ἔπλεαν στὸ Δυρράχιο καὶ ἐκεῖ νὰ ἐνώνονταν μὲ ἄλλους 20.000 Ἀλβανοὺς τοῦ Σκεντέρμπεη. Προέκυψε ὅμως μία μοιραία τεχνικὴ καθυστέρηση κι ὅλα ματαιώθηκαν μὲ τὸν θάνατο τοῦ Πίου Β' τὸν Αὐγούστο τοῦ 1464, ποὺ τὸν βρήκε στὴν Ἀγκόνα, ὅπου βρισκόταν γιὰ νὰ προετοιμάσει τὴν ἀφιξὴ τοῦ στόλου. Ὁ πατὴρ Νεκτάριος (σ. 450) προσθέτει πολὺ ὀρθὰ ὅτι ὁ Πίος Β' χαρακτηρίσε τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς

«δεύτερο θάνατο του Ὁμήρου και τοῦ Πλάτωνος» (*secunda mors ista Homeri est, secundus Platonis obitus*) και ὡς «ξήρανση τῆς πηγῆς τῶν Μουσῶν». Ἡ συντριβή του ἦταν εἰλικρινῆς και ἀναμφισβήτητη.

Τέλος, στὴν ομάδα αὐτὴ πρέπει νὰ συμπεριλάβουμε και τὸν διαπρεπῆ λόγιο Νικόλαο Κουζάνο, ποὺ και αὐτὸς ἐντάχθηκε ἀσμένως στὴν προετοιμασία Σταυροφορίας γιὰ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅμως πέθανε στὶς 11 Αὐγούστου τοῦ 1464 λίγο δυτικὰ τῆς Ρώμης, καθὼς ὄδευε και αὐτὸς πρὸς τὴν Ἀγκόνα μὲ 5.000 Σταυροφόρους γιὰ νὰ συναντηθεῖ μὲ τὸν πάπα Πίο Β', ποὺ, ὅπως ἀναφέρθηκε, πέθανε τρεῖς ἡμέρες ἀργότερα, ματαιώνοντας τὰ σχέδια γιὰ ἐκστρατεία κατὰ τῶν Τούρκων. Ὁ Νικόλαος Κουζάνος εἶχε τὴ φιλολογικὴ δεινότητα ἀλλὰ και τὸ θάρρος τοῦ ἀληθινοῦ ἐπιστήμονα νὰ καταδείξει γιὰ πρώτη φορὰ μὲ φιλολογικὰ ἐπιχειρήματα ὅτι ἡ λεγόμενη *Κωνσταντίνιος Δωρεά* (*Donatio Constantini*), ποὺ ἀπὸ τὸν 9ο αἰῶνα ἀποδιδόταν στὸν Μεγάλο Κωνσταντῖνο και στήριζε δολίως τὶς παπικὲς ἐδαφικὲς διεκδικήσεις, ἦταν ἓνα ἔγγραφο χαλκευμένο. Τέλος τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1453, μόλις ἄκουσε τὰ φοβερὰ μαντάτα γιὰ τὴν Ἄλωση τῆς Πόλεως, ὁ Νικόλαος ἐμπνεύσθηκε τὸν κλασικὸ διάλογο *De pace fidei*, μία συγκλονιστικὴ κραυγὴ γιὰ τὴ συνένωση τῶν πιστῶν ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τοῦ

κόσμου, ἓνα ἔργο ποὺ εἶχε δικαίως τεράστια ἀπήχηση στὴ Δύση²².

Ἐὰν οἱ παραπάνω ἐπισημάνσεις ἔχουν κάποιο νόημα, ὀφείλονται στὴν ἐμπνευση ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς μονογραφίας τοῦ πατρὸς Νεκταρίου.

Εὐάγγελος Χρυσὸς
Ὁμῶτ. Καθηγητῆς Ε.Κ.Π.Α.

Θεοδωρήτου Πολυζωγοπούλου,
Μητροπολίτου Λαοδικείας, *Πορεία*
πρὸς τὴν θέωση. Ἡ συμβολὴ
τοῦ Ἁγίου Διαδόχου Φωτικῆς
στὴν Ὁρθόδοξη Πνευματικότητα,
ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία
τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος,
Ἀθήναι 2021, σσ. 208.

Τὸ βιβλίο ἀποτελεῖ μετάφραση στὴν ἑλληνικὴ τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τοῦ συγγραφέα ὑπὸ τὸν τίτλο: *The Anthropology of Diadochus of Photice*, ποὺ ὑποβλήθηκε στὸ Victoria University τοῦ Manchester (Μ. Βρετανία), βαθμολογήθηκε μὲ ἄριστα και δημοσιεύθηκε στὴν ἀγγλικὴ τὸ 1985.

Ὁ συγγραφέας παρουσιάζει ἐν πρώτοις τὶς σχετικὲς μὲ τὸν βίο τοῦ Ἁγίου Διαδόχου (β' ἡμισυ 5ου αἰ.) λίγες πληροφορίες και ἀνασυγκροτεῖ τὴ βιογραφία του. Στὴ συνέχεια δίδει περιλήψεις τῶν περιεχομένων τῶν τριῶν ἔργων του: α) *Ἐκατὸ κεφάλαια* πρακτικὰ γνώσεως και διακρίσεως

22. Er. Meuthen, «Ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως και τὸ ἔργο τοῦ Νικολάου Κουζάνου “Περὶ εἰρήνης τῆς πίστεως”», στὸν τόμο: *Ἡ Ἄλωση τῆς Πόλης*, Ἀθήνα 21994, σσ. 155-164 και M. Watanabe, *Nicholas of Cusa: A companion to his life and times*, Burlington 2011· A. Scott – Al. Jason, “Nicholas of Cusa’s *De pace fidei* and the Meta-exclusivism of Religious Pluralism”, *International Journal for Philosophy of Religion*, τόμ. 74 (2013): https://www.academia.edu/3553018/Nicholas_of_Cusa_s_De_pace_fidei_and_the_Meta_exclusivism_of_Religious_Pluralism?email_work_card=interaction-paper.

πνευματικῆς, β) Λόγος εἰς τὴν Ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου καὶ γ) Ὅρασις. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ μελετητής, μὲ σαφῆ καὶ ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα, ἐπισημαίνει τὴν ὀρθοδοξία τοῦ Διαδόχου, στοιχεῖο ἰδιαίτερα σημαντικό, διότι Δυτικοὶ κυρίως θεολόγοι ἐπεχείρησαν νὰ τὸν συνδέσουν μὲ ἀντορθόδοξες νοησιαρχικῆς βάσεως θέσεις. Ἡ προσεκτικὴ καὶ ἀντικειμενικὴ προσέγγιση τῶν κειμένων τοῦ Ἁγίου Διαδόχου, στὴν ὁποία προβαίνει ὁ συγγραφέας, καταδεικνύει ὅτι ὁ Ἅγιος ἔχεται ἀπολύτως τῆς βιβλικῆς καὶ πατερικῆς παραδόσεως, κατὰ τὴν ὁποία ἡ χάρις, ἐνοικιζομένη στὴν ψυχὴ τοῦ πιστοῦ, τὴν καθιστᾷ δοχεῖο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ τὴν ὁδηγεῖ «εἰς νομὰς σωτηρίους», στὰ οὐράνια σκηνώματα.

Ἀκολούθως ὁ σεβ. συγγραφέας ἐπιχειρεῖ νὰ συνοψίσει τὴ σκέψη τοῦ Διαδόχου, ἐπισημαίνοντας κυρίως τὶς ἀντιλήψεις του σχετικὰ μὲ τὴ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου, τὴ διάκριση τῶν ἐνοιῶν «κατ' εἰκόνα» καὶ «καθ' ὁμοίωσιν», τὸν ὄντολογικὸ χαρακτήρα τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, τὴ φύση τῆς ψυχῆς, τὴν ψυχοσωματικὴ ἐνότητα τοῦ ἀνθρώπου, τὴν πτώση, τὴ σωτηρία διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὸν Ἰησοῦ Χριστὸ ὡς ὁδηγὸ καὶ κύριο τοῦ τέλους τῆς ἱστορίας. Ἰδιαίτερη εἶναι ἡ προσπάθεια τοῦ συγγραφέα νὰ διερμηνεύσει τὶς θέσεις τοῦ Ἁγίου Διαδόχου σχετικῶς μὲ τὴ συμβολὴ τῆς χάριτος στὴν πνευματικὴ πορεία τοῦ ἀνθρώπου ὁ συγγραφέας, μετὰ ἀπὸ ἔλεγχο τῶν κειμένων, καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Διάδοχος θεωρεῖ ὅτι μόνον διὰ τῆς χάριτος μεταγγίζεται τὸ καθ' ὁμοίωσιν στὸ καθ' εἰκόνα, ἀνεξαρτήτως τοῦ –ὀπωσδήποτε ἀπαραιτήτου– ἀγῶνος τοῦ πιστοῦ. Ὁ ἀγῶνας αὐτός, ἐπιβραβεύμενος καὶ

ἐπιστεφόμενος διὰ τῆς χάριτος, ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο σὲ στάδια προόδου (: ἀρχόμενοι, μέσοι) καὶ –ἐνδεχομένως– στὴν τελειότητα (: τέλειοι). Σὲ κάθε περίπτωση, ἡ πνευματικὴ πρόοδος τοῦ πιστοῦ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα συνέργειας θείας χάριτος καὶ ἀτομικοῦ ἀγῶνος.

Ὁ συγγραφέας, κατὰ τὴ μελέτη τῆς ἰδιαίτερας σύνθετης σκέψεως τοῦ Διαδόχου, προκειμένου νὰ καταλήξει σὲ ἀσφαλεῖς διαπιστώσεις, ἐρευνᾷ τὶς πηγές τοῦ Ἁγίου, ἐντοπίζει τὶς ἐπιρροές του ἀπὸ τὴ βιβλική, πατερικὴ καὶ ἀρχαιοελληνικὴ παράδοση –ἰδιαίτερα ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Εὐαγγελίου, τοῦ Μακαρίου του Αἰγυπτίου, τοῦ Μάρκου Ἐρημίτου, τῶν Μεσσαλιανῶν, τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν Νεοπλατωνικῶν–, ἀλλὰ προσέτι μελετᾷ καὶ τὶς ἐπιδράσεις τῆς σκέψεως τοῦ Διαδόχου τόσο στὴν ἀνατολικὴ ὅσο καὶ στὴ δυτικὴ θεολογία, στοιχεῖο ποῦ καθιστᾷ τὸ ἔργο χρήσιμο ὄχι μόνον στοὺς ὀρθοδόξους, ἀλλὰ καὶ στοὺς πιστοὺς ἄλλων δογμάτων, ἐὰν βέβαια ἐπιθυμοῦν ἀντικειμενικὴ καὶ πλήρη γνώση.

Κατὰ τὴ συγγραφὴ τῆς διατριβῆς ὁ συγγραφέας εἶχε ὑπ' ὄψιν του τὴν κριτικὴ ἔκδοση τῶν ἔργων τοῦ Ἁγίου Διαδόχου ποῦ ἐξεπόνθησε ὁ E. des Places, *Diadoque de Photice, Oeuvres Spirituelles* (SC, τόμοι 5), Paris 1966³, ἡ ὁποία μέχρι σήμερα διατηρεῖ τὴν ἀξία της. Προσφάτως δημοσιεύθηκε τὸ βιβλίο: Ἁγίου Διαδόχου Φωτικῆς Ἔργα. Κριτικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ ἔκδοση Νικόλαος Α.Ε. Καλοσπύρος, Ἐπίμετρο θεολογικοῦ σχολιασμοῦ Ἀρχιμ. Τύχων, Καθηγούμενος Ἱ. Μονῆς Σταυρονικήτα, ἐκδ. Ἱ. Μονῆ Σταυρονικήτα, 2019, σσ. 700, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει κριτικὴ ἔκδοση, νεοελληνικὴ μετάφραση καὶ σχολιασμὸ τῶν ἔργων τοῦ Ἁγίου Διαδόχου. Τὸ ἔργο φιλοδοξεῖ νὰ ἀντικαταστήσει τὶς

προγενέστερες εκδόσεις, γεγονός που θα το αποτιμήσει ή κριτική και θα το κρίνει ο χρόνος.

Το υπό παρουσίαση έργο χαρακτηρίζεται από πολλά προτερήματα: λεπτομερή επιστημονική τεκμηρίωση, εξαντλητική γνώση και αξιοποίηση της μέχρι της συγγραφής του βιβλιογραφίας, σαφήνεια και λιτότητα στην έκφραση, αντικειμενική επισήμανση των θέσεων του Αγίου Διαδόχου σε αναφορά με την προγενέστερη και τη μεταγενέστερη πατερική παράδοση, αποτίμηση της συνεισφοράς του Αγίου στην Ορθόδοξη Πνευματικότητα και της θέσης του στο στερέωμα της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ιδιαίτερα στους μοναστικούς κύκλους αυτής, όπου τα έργα του ήταν και είναι προσφιλές ανάγνωσμα.

Έχτιμούμε ότι οι αναγνώστες, κληρικοί και λαϊκοί, λόγιοι και μη, ιδιαιτέρως δε οι μοναχοί, μπορούν να ωφεληθούν και στον εμπλουτισμό των γνώσεών τους και στον πνευματικό τους αγώνα από την ανάγνωση αυτού του βιβλίου. Άς το επιχειρήσουν.

Διονύσιος Χ. Καλαμάκης
Αναπλ. Καθηγητής Ε.Κ.Π.Α.

Βασιλείου Σύρου,
*Μεσαιωνική Ισλαμική πολιτική σκέψη
και σύγχρονη ήγεσία,*
μετάφρ. Νίκος Ταγκούλης, [Διάλογος
Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη μελέτες 60],
εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2020, σσ. 136.

Το νέο βιβλίο του Β. Σύρου, Διευθυντή του Early Modern Greek Culture Program στο Medici Archive Project στη Φλωρεντία της Ιταλίας και έρευνητικού εταίρου στο Clare Hall του Παν. του Κέιμπριτζ στο Ήνωμένο Βασίλειο, έρ-

χεται να καλύψει ένα εμφανέστατο κενό στην έλληνογλωσση βιβλιογραφία, καθώς παρουσιάζει στο ελληνικό επιστημονικό αλλά και ευρύτερο κοινό όρισμένα έμβληματικά μεσαιωνικά πολιτικά κείμενα του άραβικου και του ισλαμικού πολιτισμού. Ο κόσμος αυτός ήταν κατά την περίοδο του Βυζαντίου και της Οθωμανικής κυριαρχίας οικείου, σήμερα όμως παραμένει ένας μεγάλος άγνωστος για τους Έλληνες. Προς την κατεύθυνση της εξοικείωσής μας με αυτόν τον κόσμο συμβάλλει ουσιαστικά το πόνημα αυτό, καθώς διευκολύνει τον σύγχρονο αναγνώστη να αντιληφθεί σημαντικές προκλήσεις της σύγχρονης εποχής, ειδικά τη σχέση της Δύσεως με τον άραβικό κόσμο αλλά και με τον ισλαμικό ριζοσπαστισμό, όπως χαρακτηριστικά επισήμανε ο Καθηγητής Γ. Στείρης (*Η Καθημερινή*, 07.01.2021, <https://www.kathimerini.gr/culture/561216415/i-exelixi-toy-aravoislamikoypolitikoyp-stochasmoy/>).

Ήδη από τον τίτλο *Μεσαιωνική Ισλαμική πολιτική σκέψη και σύγχρονη ήγεσία* είναι πρόδηλο ότι γίνεται ή απόπειρα να συγκεραστούν δύο φαινομενικά αντίθετες έννοιες, όπως ή «μεσαιωνική» με τη «σύγχρονη» και προφανώς ή ισλαμική με τη δυτική πολιτική σκέψη. Ποιά σχέση μπορεί να έχει ή μεσαιωνική και μάλιστα ή ισλαμική πολιτική σκέψη με τη σύγχρονη ήγεσία, είναι ένα βασικό ερώτημα που απασχολεί από την πρώτη στιγμή τον αναγνώστη του βιβλίου αυτού. Η άρχική όμως έκπληξη μετατρέπεται βαθμιαία, χάρη στην τεκμηριωμένη ανάλυση του Σύρου, σε γνήσια προσέγγιση θεμάτων που, αν και αναφέρονται σε παλαιές εποχές και σε μη οικείο για τον μέσο δυτικό αναγνώστη πολιτισμικό περιβάλλον, άπτονται άμεσα

σύγχρονων προβληματισμών αλλά και θεμάτων που απασχολούν τον κόσμο του 21ου αιώνα, όπως είναι οι σχέσεις Ανατολής και Δύσεως, ή αποτελεσματική ήγεσία και ο ρόλος των ήγετων, ιδίως κατά την αντιμετώπιση των κρίσεων. Ειδικότερα, ο Β. Σύρος στο βιβλίο του αυτό, που διακρίνεται για την πολυμάθεια και τις έμβριθείς αναλύσεις του, εξετάζει στο πλαίσιο της συγκριτικής πολιτικής θεωρίας (*Comparative Political Theory, CPT*) τη μεσαιωνική ισλαμική πολιτική σκέψη παράλληλα με τη δυτική μεσαιωνική και αναγεννησιακή, θέτοντας ζητήματα που αποτελούν έστιες σημαντικού προβληματισμού για τον επιστημονικό στοχασμό της εποχής μας, όπως η αποτελεσματική ή μη διακυβέρνηση, ή λεγόμενη «ήπια» και «σκληρή» ισχύς αλλά και το προφίλ του ισχυρού ήγέτη και ο ρόλος που αυτός καλείται να διαδραματίσει στη διακυβέρνηση του κράτους.

Το βιβλίο δομείται σε δύο κύριες ενότητες/κεφάλαια, από τις οποίες η πρώτη τιτλοφορείται: «Ήπια και σκληρή ισχύς στην πολιτική συμβουλευτική γραμματεία του μεσαιωνικού Ισλάμ». Στο κεφάλαιο αυτό ο σ. εξετάζει τις σύγχρονες αντιλήψεις περί ήπιας και σκληρής ισχύος, όπως αυτές διατυπώθηκαν από τον καθηγητή Joseph S. Nye Jr. του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ (*The Powers to Lead*, Oxford 2008) στο έργο του Άραβα ιστορικού Ibn al-Tiqtaqa (1262-1330). Το σύγγραμμα του Ibn al-Tiqtaqa *Περί των Συστημάτων διακυβέρνησης και των μουσουλμανικών δυναστειών* είναι μία πλούσια και τεκμηριωμένη ιστορική αφήγηση των ισλαμικών δυναστειών, αλλά και μία πολύ ενδιαφέρουσα πηγή γνώσης για την

αποτελεσματική πολιτική πράξη στην ισλαμική σκέψη. Ο λόγιος συνέγραψε το κείμενό του στη Μεσοποταμία σε μία εποχή που οι μογγολικές επιδρομές άλλαξαν τον χάρτη του ανατολικού κόσμου, προσπαθώντας να καταγράψει τη διαδικασία αποσύνθεσης της αυτοκρατορίας των Αράβων και της επικράτησης των Μογγόλων. Παράλληλα παρέχει μία σειρά από οδηγίες και συμβουλές με θέμα την όρθη άσκηση της πολιτικής εξουσίας. Στην περίπτωση του Ibn al-Tiqtaqa, όπως απέδειξε ο Β. Σύρος, η διάκριση μεταξύ ήπιας και σκληρής ισχύος είναι ένα κύριο μεθοδολογικό εργαλείο προκειμένου να διερευνηθούν οι αντιλήψεις για την επιτυχημένη άσκηση της εξουσίας. Όπως επισημαίνει ο σ., ο Ibn al-Tiqtaqa συμφωνεί σε πολλά σημεία με τον Νικολό Μακιαβέλι (*Ο Ηγεμών*) –άν και δέν γνώριζε τον παραπάνω συγγραφέα– ως προς τις διάφορες ιδιότητες που απαιτούνται για την ικανή ήγεσία, διαφοροποιώντας τη σκληρή από την ήπια ισχύ. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ομοιότητες που εντοπίζει ο Σύρος ανάμεσα στους δύο στοχαστές είναι έντυπωσιακές και συνιστούν τεκμήριο της ύπαρξης κοινών έννοιολογικών κατηγοριών μεταξύ Ανατολής και Δύσεως ως προς την πολιτική σκέψη.

Στο δεύτερο μέρος της μελέτης του, στην ενότητα που τιτλοφορείται: «Κακόβουλοι ήγεμόνες καλοπροαίρετοι ιστορικοί: η εξουσία του ισχυρού ήγέτη στη μεσαιωνική Ινδία και στην αναγεννησιακή Φλωρεντία», ο σ. μάς ταξιδεύει στο ανατολικώτατο όριο του ισλαμικού κόσμου, τη μεσαιωνική Ινδία, όπου ο Ziyā' al-Dīn Baranī (1285-1357) πραγματεύεται τον ρόλο του χαρισματικού και του ισχυρού

ήγέτη, ιδίως σε καταστάσεις έκτακτης ανάγκης πολιτικής άββαιότητας και οικονομικής ύφεσης. Στο έργο του υπό τον τίτλο: *Η ιστορία του Firuz Shah*, ο Baranī περιγράφει διεξοδικώς τόν έσωτερικό μηχανισμό τού καθεστώτος τού σουλτάνου τού Δελχί Muhammad bin Tughluq (1290-1351, βασ. 1324-1351) και τις ποικίλες πολιτικές πρωτοβουλίες που αυτός ανέλαβε κατά τή διάρκειά τής πολυετούς βασιλείας του. Οί άπόψεις τού Baranī παρουσιάζονται συγκριτικά με τις άπόψεις τού Ίταλου ούμανιστή Λεονάρντο Brunι (1370-1444) σχετικά με τή διακυβέρνηση τής Φλωρεντίας άπό τόν Walter I de Brienne (1304-1356), πρώην δούκα τών Άθηνών που ανέλαβε τήν έξουσία και κυβέρνησε με σιδηρά πυγμή για σύντομο χρονικό διάστημα, δυσαρεστώντας τούς πάντες με τήν πολιτική του. Και οί δύο συγγραφείς επικεντρώνονται στο λεγόμενο σύνδρομο τού ισχυρού ήγέτη, ό όποιος, άν και είχε τις άρετές και τις δεξιότητες για να άσκήσει χρηστή διακυβέρνηση, τελικά κατέληξε να καταχρασθεί τήν πολιτική έξουσία και να διαβρώσει τήν κρατική τάξη καταδυναστεύοντας τόν λαό. Ό Baranī περιέγραφε έναργέστατα τά πολιτικά άποτήματα και τις έσφαλμένες ενέργειες τού σουλτάνου Muhammad στην Ίνδία, που όδήγησαν σε κοινωνικό αναβρασμό και οικονομικό μαρασμό, ένώ ό Brunι τήν καταπιεστική έξουσία τού Walter στη Φλωρεντία, που κατέληξε στην έπεισοδιακή έξωσή του.

Η συγκριτική εξέταση τού ιστορικού ύλικού και τών περιπτώσεων τών δύο ισχυρών ήγετων, όπως παρουσιάζονται με έμβρίθεια και διεισδυτικότητα άπό τόν πολυμαθή και πολύγλωσσο σ., άποτυπώνουν τις ποικίλες εκφάνσεις

άλλα και τις έπιπτώσεις τής λεγόμενης «ισχυρής ήγεσίας». Η άυταρχική ήγεσία είτε στην αναγεννησιακή Φλωρεντία είτε στο Σουλτανάτο τού Δελχί όδηγεί, όπως διαφαίνεται άπό τούς δύο στοχαστές, στον βαθμιαίο εκφυλισμό τής έξουσίας τού ισχυρού ήγέτη. Στο σημείο αυτό εισάγεται ή συζήτηση για τή διδακτική άξία τής μελέτης τής ιστορίας και τής σύνδεσής της με τήν όρθή διακυβέρνηση. Κάτω άπό ατήν τήν όπτική και οί δύο συγγραφείς έπισημαίνουν τόν έφήμερο και εύθραυστο χαρακτήρα τής πολιτικής έξουσίας, που άποξενώνει τούς ύπηκόους επιβάλλοντας έπωδυνες πολιτικές χωρίς λαϊκό έρεισμα. Όλα αυτά άποτελούν ένδείξεις άδυναμίας. Κατά τόν Σύρο, ή λεπτομερής εξέταση τών προνεωτερικών τρόπων θέασης τής έξουσίας τού ισχυρού άνδρα μπορεί να διαλευκάνει τις συνθήκες που έπωάζουν τήν άνοδο ισχυρών ήγετων και οί όποιες είναι άκόμη και σήμερα επίκαιρες.

Η εύρεία γνώση τών μεσαιωνικών πηγών, δυτικών και ισλαμικών, ή άνεση με τήν όποία κινείται συγκριτικά στα έπίπεδα τής πολιτικής σκέψης τής έποχής ατήης είναι σαφώς ένα άπό τά πλεονεκτήματα τής ιστορικής πραγμάτευσης τού Σύρου, ό όποιος με όξυδέρκεια παραλληλίζει και αντιπαραβάλλει έπιτυχώς τις άποψεις δυτικοευρωπαϊών και ισλαμικών συγγραφέων. Τονίζει, κατ' αυτόν τόν τρόπο, τόν κοινό προβληματισμό τών στοχαστών αούτων σχετικά με τήν άυταρχική έξουσία τού ήγεμόνα και τήν άξία τής ιστορικής γνώσης ως άπαραίτητου έφοδίου για τόν ήγεμόνα, ώστε να έπιτύχει τήν άποτελεσματική διακυβέρνηση. Τά δύο αυτά έκτενή κεφάλαια, που είχαν δημοσιευθεί άρχικά ως άυτοτελή δοκίμια στην

ἀγγλική (2018, 2019), παρουσιάζονται στην ἑλληνική ἔκδοση ἀναθεωρημένα ὡς πρὸς τὴ θεωρητικὴ προσέγγιση καὶ τὴ συγκριτικὴ ἐξέταση τῶν μελετώμενων ἰδεῶν. Ἐπίσης πλακισιώνονται ἀπὸ ἕναν πρόλογο γραμμένο ἀπὸ τὸν καθηγητὴ

Cary J. Nederman ἀλλὰ καὶ πλούσια καὶ ἐνημερωμένη σχετικὴ βιβλιογραφία, ἰδιαιτέρως χρήσιμη γιὰ τοὺς ἐρευνητές.

Δρ. Βασίλειος Τσιότρας
Α.Π.Θ.